

Ο Αύγουστος Μπαγιόνας ως ερμηνευτής της αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας

Ο Αύγουστος Μπαγιόνας εργαζόταν πάντα συνδυάζοντας με έναν ιδιαίτερα προσωπικό τρόπο την ηρεμία της ευρυμάθειας που προσιδιάζει στον ιστορικό της φιλοσοφίας με τη διεισδυτικότητα των αναλύσεων που χαρακτηρίζει λίγους κορυφαίους «συστηματικούς» φιλοσόφους. Γνωρίζοντας σε βάθος τόσο τη γραμματεία της φιλοσοφικής παράδοσης όσο και τις εκάστοτε επίκαιρες θεωρητικές διαμάχες, φρόντιζε ώστε τα εννοιακά εργαλεία που είχε στη διάθεσή του να του επιτρέπουν την τιθάσευση του τεράστιου θεωρητικού υλικού που προσέγγιζε, κάτι που συνεπάγεται ότι η εξοικείωση με καινούργιες θεωρητικές αναζητήσεις ήταν μεν επιθυμητή και απαραίτητη, δεν έπρεπε όμως να υπονομεύει την ωφέλεια που ήταν δυνατόν να αποκομίζει ο ερμηνευτής από συγκεκριμένες επιτεύξεις κλασικών φιλοσόφων της αρχαίας και της νεότερης εποχής.

Στο πλαίσιο της γενικότερης εμβάθυνσής του σε κλασικές εποχές και μεγάλους σταθμούς της ιστορίας της φιλοσοφίας, ο Μπαγιόνας ασχολήθηκε συγγραφικά και ερευνητικά με την αρχαία ελληνική κληρονομιά και ιδίως με το ευρύτερο πεδίο της πρακτικής φιλοσοφίας στην αρχαιότητα, στο οποίο ουσιαστικά ήταν μονίμως στραμμένος από τον καιρό της διδακτορικής διατριβής του έως και μετά το τέλος της πανεπιστημιακής του σταδιοδρομίας¹. Στον συγκεντρωτικό τόμο μελετών του συγγραφέα υπό τον γενικό τίτλο *Ελευθερία και Δουλεία στον Αριστοτέλη* (Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτηρος, 2003· στο βιβλίο αυτό παραπέμπουμε εφεξής με τη συντομογραφία *Ε.Δ.Α.*), το επίκεντρο του ενδιαφέροντος, όπως δηλώνεται στον υπότιτλο, είναι τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη. Στο πλαίσιο της ερμηνείας της αριστοτελικής πρακτικής φιλοσοφίας, και δη της πολιτικής, ο Μπαγιόνας ανασυνθέτει τη συγκεκριμένη σύλληψη του δυναμικού χαρακτήρα σημαντικών πτυχών της αρχαιοελληνικής κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, όπως ο θεσμός της δουλείας και οι πολιτικές μεταβολές εν γένει (με έμφαση στις στάσεις)· τούτη η γραμμή πλεύσης είναι καθοριστικής σημασίας από τη σκοπιά του ερμηνευτή, κα-

Ο Γιώργος Η. Ηλιόπουλος είναι διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Freie Universität Βερολίνου, καθηγητής του Λυκείου της Βαρβακείου Σχολής.

θώς επιδιώκεται η ανάδειξη του ορθολογικού-επιστημονικού χαρακτήρα της πολιτικής ως γνωσιακού πεδίου στο έργο του Σταγίριτη, έτσι ώστε να είναι δυνατή η συγκεκριμένη αξιολόγηση και αξιοποίησή της με γνώμονα τη (νεωτερική, κυρίως) προβληματική της κοινωνικής και πολιτικής χειραφέτησης.

I

Όσον αφορά στο θεσμό της δουλείας, ο Μπαγιόνας εξ αρχής τίθεται αντιμέτωπος με έναν τρόπο θεώρησής του, στον οποίο, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, υπερτερεί το στοιχείο της «στατικότητας». Ο «στατικός» χαρακτήρας της αριστοτελικής ανάλυσης της δουλείας, με την προβολή των σταθερών και υπερχρονικών χαρακτηριστικών της, προκύπτει πρωτίστως από την αναγωγή της στην ανθρώπινη φύση (Ε.Δ.Α., σ. 81), κάτι που δεν μπορεί, βεβαίως, να σκιάσει τις εμφανείς αρετές του αριστοτελικού τρόπου προσέγγισης, κυρίως τη θεωρητική ευρύτητα και τη συστηματικότητα. Ο Μπαγιόνας επισημαίνει ότι ούτε ο Πλάτων, αλλά ούτε και γνωστοί επικριτές της δουλείας, όπως ο Αντιφών ο σοφιστής, ο Λυκόφρων και ο Αλκιδάμας, είχαν διαμορφώσει μια πραγμάτευση του θεσμού καθ' εαυτόν, αλλά πάντα κινούνταν «εν συναρτήσει προς άλλα αντικείμενα ερεύνης» (Ε.Δ.Α., σ. 79). Από την άλλη, η αριστοτελική θεώρηση διακρίνεται από πληρότητα και συνεκτικότητα, κάτι που μπορούμε να διαγνώσουμε, πρωτίστως, αποκαθιστώντας τα νήματα που συνδέουν την έννοια της φύσης με άλλες ατραπούς του φιλοσοφικού προβληματισμού και, ασφαλώς, ξεπερνώντας το σοκ που αναπόφευκτα προκαλεί στον σημερινό αναγνώστη η πρακτική όψη της αριστοτελικής θέσης: ποιος θα μπορούσε εύκολα να κάνει λόγο για την επικαιρότητα ή τη διαχρονικότητα ενός στοχαστή, ο οποίος ισχυρίζεται πως ο δούλος είναι έμψυχον όργανον²;

Η αναγωγή της δουλείας στην ανθρώπινη φύση λαμβάνει ως δεδομένη την ηγεμονική θέση του λογικού έναντι των άλλων μερών της ψυχής (συνεπώς ο Αριστοτέλης κατ' ουσίαν στηρίζεται στην πλατωνική ανθρωπολογία, όπως επισημαίνει ο Μπαγιόνας – Ε.Δ.Α., σ. 81) και ενσωματώνει με διττό τρόπο τον παράγοντα της εξελικτικότητας και της μεταβολής στον κοινωνικό βίο, καθώς προϋποθέτει: πρώτον τη σχέση της τέλει οντότητας (του κυρίου) προς την ατελή (τον δούλο)³ και δεύτερον την ύπαρξη ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων ως προς τον παράγοντα της τελειότητας ή της λογικότητας (στην οποία εδράζεται η τελειότητα). Στον θεμελιωδώς τελεολογικό τρόπο της αριστοτελικής θεώρησης παίζει βασικό ρόλο η πορεία προς τον σχηματισμό των τέλει μορφών και το ξεπέρασμα των ατελών, με άλλα λόγια προς την ολοκληρωμένη διαμόρφωση της φύσης, η οποία για τον Αριστοτέλη είναι «η ακμή εκάστου όντος και ουχί απλώς η υποκειμένη εις τα όντα απροσδιόριστος πρώτη ύλη»⁴. στο επίπεδο της ηθικής και της

πολιτικής φιλοσοφίας μια τέτοια θεώρηση συνεπάγεται τον αγώνα που κατατείνει στην επικράτηση του φύσει άρχοντος, ως θετική όψη του οποίου μπορούμε να εκλάβουμε την «δι' απολύτου αυταρκειάς πραγματοποιουμένην ηθικήν τελείωσιν» του κυρίου, ενώ ως αρνητική την παραδοχή μιας σκοπιμότητας της ύπαρξης του ατελούς, η οποία τίθεται ως εξωτερική προς το ίδιο το ατελές. Πράγματι, για τον Αριστοτέλη το ατελές δεν μπορεί να έχει ως σκοπό της ύπαρξής του την ίδια τη δική του διακρίνιση και μόνον «εν τη πραγματοποιήσει του τελείου έγκειται ο λόγος υπάρξεως του ατελούς» (Ε.Δ.Α., σ. 83).

Η αριστοτελική προσέγγιση σημαίνει ότι τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της τελειότητας του κυρίου από ψυχολογική και ηθική άποψη, καθώς και στη σφαίρα της πράξεως⁵, είναι αυτά που παρέχουν τα κριτήρια εγγύτερου προσδιορισμού της κατάστασης του δούλου στα αντίστοιχα επίπεδα. Ο Μπαγιόνας ανασυνθέτει τις αριστοτελικές αντιλήψεις σχετικά με ορισμένες «δομικές» υστερήσεις των δούλων, οι οποίοι κατέχουν μια ενδιάμεση θέση μεταξύ «θηρίου» και ανθρώπου ή είναι «ιδιαιζούσης φύσεως» ανθρώπινα όντα, καθώς έχουν ανεπαρκώς ανεπτυγμένο το έλλογο μέρος της ψυχής και, από την άλλη, έχουν διαφορετική σωματική διάπλαση (Ε.Δ.Α., σ. 87), ενώ επίσης δεν είναι δεκτικοί «ηθικής τελείωσης, διότι δεν «μετέχουν «της ταυτοσήμου προς αυτήν ευδαιμονίας», ούτε τους είναι δυνατόν να ζουν «κατά προαίρεσιν» (πρβλ. Ε.Δ.Α., σ. 88-89). Ωστόσο, η προσεκτικότερη ανάγνωση του αριστοτελικού κειμένου, με συγκριτική αξιοποίηση αντίστοιχων πλατωνικών αναλύσεων, οδηγεί στη σημαντική επισήμανση πως η κατάσταση του δούλου δεν είναι μια θεσμική έκφραση μιας κοινωνικά αναγνωρισμένης υστέρησής του ως προς τα εκ φύσεως καθορισμένα χαρακτηριστικά του. Αντίθετα, η δουλεία εδράζεται στα «δομικά» χαρακτηριστικά του τρόπου παραγωγής, καθώς και στο επίπεδο ανάπτυξης της τεχνολογίας την εποχή εκείνη. Νομίζουμε ότι ο Μπαγιόνας συμπυκνώνει τον πυρήνα των αριστοτελικών περί δουλείας αναλύσεων, καθώς εντοπίζει το κέντρο βάρους όχι στην ψυχολογία και την ηθική, αλλά στην πολιτική και την οικονομία, αποφαινόμενος ότι: «Ο δούλος είναι όργανον του κυρίου ως “οικονομικού” όντος, δηλαδή ως ηγέτου της “οικίας”, ουχί όμως ως ηθικής ή πολιτικής προσωπικότητος» (Ε.Δ.Α., σ. 95). Προς επίρρωση της έμφασης που αποδίδει στην οικονομία στο προκείμενο θέμα, προσφεύγει σε ένα χαρακτηριστικό χωρίο από το βιβλίο Α των Πολιτικών του Αριστοτέλη, σύμφωνα με το οποίο η δουλεία θα ήταν περιττή, εάν τα τεχνικά εργαλεία της εποχής (επί παραδείγματι ο αργαλειός και η λύρα) μπορούσαν να λειτουργήσουν από μόνα τους⁶. Εξ αυτού, κατά τον Μπαγιόνα, δεν προκύπτει απλώς «το ανέφικτον της καταργήσεως του θεσμού της δουλείας» για την εποχή εκείνη, αλλά και η θεμελιώδης εξάρτησή του από την τεχνική πρόοδο, η επέλευση της οποίας πράγματι αποτέλεσε καταλυτικό παράγοντα για την ιστορική υπέρβαση της δουλείας⁷.

Η τάση του Αριστοτέλη για θεώρηση της δουλείας στη δυναμική διάστασή της

προκύπτει, κατά τη γνώμη μας, εναργώς κατά τη συγκεκριμένη επεξεργασία των πολιτικών σχέσεων και ιδίως αν εξετάσουμε εγγύτερα την επιχειρηματολογία που πλαισιώνει τη διαφοροποίηση του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα στο θέμα της σύγκρισης και της συγκρισιμότητας των μορφών εξουσίας και κοινωνικότητας εν γένει, ένα ζήτημα που θίγεται εν μέρει από τον Μπαγιόνα στη μελέτη του. Ο Αριστοτέλης απορρίπτει την ταύτιση των εξουσιών που ασκούν ο οικονόμος (ο επικεφαλής της οικίας), ο δεσπότης (ο ιδιοκτήτης δούλων), ο πολιτικός άνδρας και ο βασιλιάς, τονίζοντας ότι οι εν λόγω εξουσίες δεν διαφέρουν μεταξύ τους ποσοτικά (ανάλογα με τον αριθμό των εξουσιαζόμενων ανθρώπων), αλλά ποιοτικά (είδει)⁸. Είναι σχεδόν εμφανές ότι ο Αριστοτέλης εν προκειμένω ασχολείται με συγκεκριμένη διατύπωση που περιέχεται στον Πολιτικό του Πλάτωνος και πιθανότατα είχε εκφραστεί και από άλλους πλατωνικούς, σύμφωνα με την οποία όλες οι εν λόγω μορφές εξουσίας βασίζονται σε μια κοινή επιτακτική (προστακτική) λειτουργία⁹. Ο Μπαγιόνας επισημαίνει ορθά ότι ο Αριστοτέλης, ασκώντας αυτήν την κριτική στον Πλάτωνα, αδικεί εν μέρει τον Αθηναίο φιλόσοφο, μια και σε άλλα σημεία του πλατωνικού έργου διαφαίνεται μια ορισμένη διάκριση μεταξύ της δεσποτικής και της βασιλικής επιστήμης, με την έννοια ότι στη δεύτερη προεξάρχει η δια της πειθούς ηθική παιδείωση των πολιτών¹⁰. Από την άλλη, είναι γεγονός ότι ο Αριστοτέλης δεν παρέλειπε να λάβει υπ' όψη την εξέχουσα θέση της παιδείας στον πλατωνικό πολιτικό προβληματισμό¹¹, ενώ στον πυρήνα του προκειμένου επιχειρηματός του στα Πολιτικά, πράγματι είναι αναγνωρίσιμη μια καίρια διαφοροποίηση από τον Πλάτωνα. Και τούτο διότι ο Πλάτων, μιλώντας για την ταύτιση των διαφορετικών επιπέδων εξουσίας, εκκινούσε από τη γενικότερης εμβέλειας πεποίθηση ότι η ουσία της κοινωνικής και πολιτικής ιδιότητας δεν εντοπίζεται άμεσα στην κατοχή της ιδιότητας αυτής σε παρόντα χρόνο, κάτι που θα συνεπαγόταν ενδεχομένως θεωρητική νομιμοποίηση προβληματικών μορφών διακυβέρνησης και πολιτικής οργάνωσης, στις οποίες θα ασκούσαν ηγετικά καθήκοντα άνθρωποι που δεν θα είχαν να επιδείξουν την απαραίτητη αξιοσύνη. Γι' αυτό εκφράζει τη θέση ότι η ουσία της όποιας πολιτικής και κοινωνικής ιδιότητας απορρέει από τη βαθύτερη, ποιοτική καταλληλότητα για τη συγκεκριμένη ιδιότητα και, πρωτίστως, από την παιδεία του εκάστοτε κρινόμενου ανδρός, ιδίως όταν αυτός κατέχει κορυφαία θέση. Σ' αυτήν την πλατωνική άποψη, ο Αριστοτέλης αντιτείνει ότι η κοινωνική και πολιτική θέση του ανδρός δεν ανάγεται κατ' αποκλειστικότητα στην παιδεία του. Αντίθετα, εφόσον η δραστηριότητα του πολιτικού εκκινεί από την πράξη και καταλήγει σ' αυτήν, πρέπει η πράξη να λαμβάνεται θεμελιωδώς υπ' όψη, με την έννοια ότι μας ενδιαφέρει τόσο το εάν κάποιος κατέχει μια θέση, όσο και το τι πράττει δυνάμει της θέσης του· σε διαφορετική περίπτωση θα περιοριζόμασταν να επαινέσουμε τα εσωτερικά χαρίσματα και τις κρυμμένες δυνατότητες ανθρώπων που δεν διαθέτουν την προσήκουσα δύναμη μετουσίωσης της θεωρίας σε

πράξη, άρα είναι (και αυτοί) ακατάλληλοι για τα αξιώματα στα οποία βρίσκονται ή μπορεί κάποια στιγμή να βρεθούν.

Αν προεκτείνουμε νόμιμα τούτη την ευρέος φάσματος αριστοτελική θέση, στον βαθμό που και ο δούλος πρέπει να κρίνεται ως προς τη συγκεκριμένη κατάστασή του, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο δούλος δεν είναι δούλος επειδή προς τούτο τον έχει προορίσει η φυσική προδιάθεσή του, αλλά επειδή βρέθηκε σ' αυτή τη θέση για λόγους που ξεφεύγουν από τις ατομικές ιδιαιτερότητές του και έχουν να κάνουν με συντελεσμένες εξελίξεις στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, τμήμα των οποίων αποτελεί ο ίδιος, έστω κι αν έχει στερηθεί τον ενεργό ρόλο του.

II

Υπό το πρίσμα της ανάδειξης της συγκεκριμένης σύζευξης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής στο αριστοτελικό έργο προσεγγίζει ο Μπαγιόνας και τις εκτενείς αναλύσεις του Σταγίριτη για τις πολιτικές μεταβολές και ιδίως τις στάσεις (οι οποίες, ως απότομες και συνήθως βίαιες μεταβολές, ομοιάζουν με τις επαναστάσεις της νεότερης εποχής – πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σ. 165). Παρακολουθώντας την ανάλυση των πολιτικών μεταβολών από τον Αριστοτέλη, κρίνεται απαραίτητο να έχουμε στραμμένο το βλέμμα στην αντιπαράθεση με προγενέστερες θεωρίες, οι οποίες, με δεδομένη την ύπαρξη κοινωνικών διαφορών και αντιθέσεων, έθεσαν το πρόβλημα της ποιότητας των πολιτευμάτων και δη του προσδιορισμού του άριστου πολιτεύματος, εισάγοντας το κριτήριο της έλλειψης στάσεων (του «αστασίαστου»). Τέτοιες θεωρίες, παρ' όλες τις θεμελιώδεις αποκλίσεις τους (ενδεικτικά, η θεωρία του Πλάτωνος διακρίνεται για τον αριστοκρατικό προσανατολισμό της, ενώ η θεωρία του Φαλέα αποσκοπεί σε εμπέδωση και διεύρυνση της δημοκρατίας), ουσιαστικά ανάγουν μονομερώς την ποιότητα του πολιτεύματος στη σταθερότητά του, ενώ για τον Αριστοτέλη οι δυο αυτές διαστάσεις δεν συμπίπτουν κατ' ανάγκη. Έτσι, μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός ότι ο Σταγίριτης ασχολείται στα ενδιαμέσα βιβλία (Δ, Ε και Ζ) των *Πολιτικών* με τα ζητήματα της σταθερότητας και της φθοράς των πολιτευμάτων ανεξάρτητα από το ζήτημα της συγκρότησης και επικράτησης του άριστου πολιτεύματος. Ο Μπαγιόνας κάνει λόγο για «θετικιστική περίοδο» του Αριστοτέλη, κατά τη διάρκεια της οποίας γράφτηκαν τα ενδιαμέσα βιβλία των *Πολιτικών*, ενώ από την άλλη, (ιδίως σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Βέρνερ Γιαίγκερ [Werner Jaeger]), ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε στα δύο τελευταία βιβλία του έργου με το άριστο πολίτευμα σε μια πλατωνίζουσα φάση της προσωπικής διαδρομής του¹². Ωστόσο, οι αναλύσεις για τα αίτια της σταθερότητας και της φθοράς των πολιτευμάτων δεν μπορούν παρά να συνδέονται και με τη «δεοντολογική» προσέγγιση του πολιτικού, την συγκεκριμένη άποψη του Αριστοτέλη περί άριστου πολιτεύματος· επομέ-

νως, υπό το πρίσμα της μεταξύ τους συνάφειας πρέπει να μελετώνται αμφότερες οι διαστάσεις¹³. Όπως μάλιστα παρατηρεί εύστοχα ο Μπαγιόνας, οι αριστοτελικές έννοιες *ενεργεία* και *δυνάμει* ούτως ή άλλως επιτρέπουν την ενιαία εξέταση του Είναι και του δέοντος Είναι (*E.Δ.Α.*, σ. 148).

Η ευστάθεια του πολιτεύματος είναι συνάρτηση και απόρροια της ολοκληρωμένης αξιολόγησής του, η οποία «προϋποθέτει τον καθορισμό της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, πάνω στην οποία θεμελιώνεται, των οικονομικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της διαστρωμάτωσης αυτής, των ιδεολογικών και ηθικών αντιλήψεων που επικαλείται, της παιδείας που προσφέρει, της κοινωνικής κατηγορίας στην οποία εξασφαλίζει πραγματικά τη δυνατότητα συμμετοχής στα κοινά» (*E.Δ.Α.*, σ. 153). Με βάση όλα αυτά τα χαρακτηριστικά και τις σχετικές αριστοτελικές έννοιες, οι οποίες μπορούν κατά κάποιον τρόπο να αναχθούν στα γνωστά τέσσερα αίτια της αριστοτελικής θεωρητικής φιλοσοφίας (πρβλ. *E.Δ.Α.*, σσ. 153-154), προκύπτει ότι η μεταβολή είναι στην πραγματικότητα μια έννοια γένους, συνυφασμένη με την ίδια τη λειτουργία του πολιτεύματος· δεν περιορίζεται στη φθορά, η οποία είναι μια μόνο υποπερίπτωση (ένα είδος), αλλά περιλαμβάνει και τη διατήρηση (*σωτηρία*) του πολιτεύματος (στον βαθμό που για να επιτευχθεί η *σωτηρία* απαιτούνται συγκεκριμένες κάθε φορά ενέργειες, ενώ από την άλλη η αδράνεια των αρχόντων μπορεί κάλλιστα να οδηγήσει στη μεταβολή) καθώς και τη συχνά αδιόρατη μεταβολή από μια επιμέρους μορφή σε μια άλλη – με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις μεταβάσεις που συντελούνται μεταξύ των διαφόρων μορφών δημοκρατίας (πρβλ. *E.Δ.Α.*, σ. 155).

Οι μεταβολές των πολιτευμάτων είναι στο βάθος προσδιορισμένες από τις γενικές προϋποθέσεις συγκρότησης της πόλεως και της ανθρώπινης κοινωνικότητας εν γένει. Κάθε αναγνώστης του εισαγωγικού μέρους του βιβλίου Α των *Πολιτικών* παρατηρεί εξ αρχής ότι για τον Αριστοτέλη το τελικό αίτιο κατέχει κεντρική θέση στη θεωρητική θεμελίωση της πόλεως, αφού κάθε θεσμισμένη μορφή ανθρώπινης συμβίωσης (*κοινωνία*) έχει συγκροτηθεί χάριν ενός αγαθού που τη διέπει (ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖα), κάτι που δεν μπορεί παρά να ισχύει και για την πόλη-κράτος (με άλλα λόγια: την *πολιτική κοινωνία*), η οποία είναι η κορυφαία από όλες τις άλλες (*κοινωνίες*) και τις εμπεριέχει (ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας – *Πολιτικά*, Α 1, 1252 a 1-6). Το τελικό αίτιο στη σφαίρα του πολιτικού συνδέεται με την πλήρη εκδίπλωση του κύκλου της ανάπτυξης και την εμφάνιση της ολοκληρωμένης μορφής (φύσεως· πρβλ. *Πολιτικά*, Α 2, 1252 b 27-1253 a 1). Ο Μπαγιόνας επισημαίνει ότι το τελικό αίτιο (το εὖ ζῆν ἢ ἡ ευδαιμονία της πόλεως και των πολιτών) σε επίπεδο πολιτεύματος (πρακτικής πολιτικής) αντιστοιχεί άμεσα στην προαγωγή και την εμπέδωση του κοινού συμφέροντος (πρβλ. *E.Δ.Α.*, σσ. 153-154, 189)· τούτο, ασφαλώς, είναι κατ' αρχήν χαρακτηριστικό των ορθών πολιτευμάτων σε διάκριση από τα ημαρτημένα ή παρεκβατικά

και εκφράζεται έμπρακτα όχι απλώς στη σφαίρα γενικών διακηρύξεων ή προθέσεων των αρχόντων, αλλά και στη βεβαιότητα του κάθε πολίτη πως το ιδιαίτερο συμφέρον του υπηρετείται στο πλαίσιο της λειτουργίας της πόλεως, στον βαθμό μάλιστα που η εν λόγω βεβαιότητα είναι δικαιολογημένη (πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σσ. 155-157).

Ενώ, όμως, εύλογα μπορεί να θεωρηθεί ότι η πορεία της κάθε πόλεως συνδέεται αναπόφευκτα και εις βάθος με το τελικό αίτιο, αφού κάθε φορά που αλλάζει η κυρίαρχη πολιτική ομάδα ή κοινωνική τάξη (το κύριον τῆς πόλεως) δεν μπορεί παρά να αλλάζει ο βαθμός και ο τρόπος επίτευξης του αγαθού της πόλεως, τούτο δεν αρκεί από μόνο του να εξηγήσει ούτε την απόκτηση ή την απώλεια πολιτικής ισχύος, ούτε την ύπαρξη πολλών φαινομένων που, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, είναι παράδοξα, πλην όμως μπορούν και πρέπει να είναι εξηγήσιμα (σ' αυτά συγκαταλέγονται φερ' ειπείν η αστάθεια ενός ορθού πολιτεύματος ή η ευστάθεια ενός παρεκβατικού). Η πληρέστερη προσέγγιση του ζητήματος της μεταβολής των πολιτευμάτων οδηγεί στη διαπίστωση μιας συνέργειας του τελικού αιτίου, αφενός, και διαφόρων άλλων παραγόντων, αφετέρου, οι οποίοι σε δεδομένες περιστάσεις μπορούν να επηρεάσουν καθοριστικά την πορεία των εξελίξεων, είτε λειτουργώντας ως ποιητικά (ή κινητικά) αίτια, είτε οδηγώντας έμμεσα στην εκδήλωση αυτών (διαφωτιστική θα ήταν σ' αυτό το πλαίσιο η έννοια του συναιτίου, σ. 165). Ως τέτοιοι παράγοντες αναφέρονται η παρουσία ή η έλλειψη μέσων και δυνατοτήτων για την επίτευξη του σκοπού του πολιτεύματος, ενδεχομένως η μη ορθή επιλογή μέσων, η αδυναμία να πεισθούν οι πολίτες για την ορθότητα του πολιτεύματος και των σκοπών του, η δυσμενής γεωγραφική θέση της πόλης-κράτους, το μέγεθός της (το οποίο δεν πρέπει να είναι ούτε υπερβολικά μικρό ούτε υπερβολικά μεγάλο) ή, ακόμη, το ήθος, δηλαδή ο χαρακτήρας των πολιτών ή η κλίση τους προς ένα ορισμένο είδος πράξεων, καθώς και η αξιοσύνη τους (*Ε.Δ.Α.*, σσ. 157-158, 187· πρβλ. *Πολιτικά*, Η 3 κ.ε.).

Σ' αυτούς τους παράγοντες, οι οποίοι ενδέχεται να μην λειτουργούν ευνοϊκά για το εκάστοτε υφιστάμενο πολίτευμα, προστίθενται και άλλοι, οι οποίοι σχετίζονται αμεσότερα με τον τρόπο άσκησης της εξουσίας και, κατά συνέπεια, εξαρτώνται πολύ λιγότερο από την τύχη και τις απρόβλεπτες συγκυρίες. Εδώ εμπίπτουν συγκεκριμένα: α. η εναρμόνιση των πράξεων των αρχόντων με τους σχετικούς νόμους, κάτι που είναι απαραίτητο ακόμη κι όταν οι άρχοντες διαπνέονται αναφανδόν από αγαθές προθέσεις για την πόλη και το πολίτευμά της¹⁴, β. ο συλλογικός τρόπος άσκησης της εξουσίας, ο οποίος είναι σημαντική πηγή πολιτικής σταθερότητας και αποφυγής φαινομένων παρακμής, όπως η διαφθορά των αρχόντων, ενώ στην πράξη προκύπτει είτε με τη σκόπιμη διασπορά μιας συγκεντρωτικής εξουσίας, είτε με τη θεσμοθετημένη εναλλαγή των (κατάλληλων) πολιτών στα αξιώματα (πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σσ. 158-160).

Σε άμεση συνάφεια με τη σκοπιμότητα του, κατά το δυνατόν, συλλογικού τρό-

που άσκησης της εξουσίας βρίσκεται και η αριστοτελική αντίληψη περί της ορθής στάσης της πολιτείας απέναντι σε όσους πολίτες είναι αποκλεισμένοι από την άσκηση της εξουσίας. Η πολιτεία πρέπει να φροντίζει ώστε όσοι δεν συμμετέχουν στην άσκηση της εξουσίας να μην υφίστανται επιδείνωση της οικονομικής τους κατάστασης και να μην αποκλείονται από κάθε είδους αξίωμα, ιδίως από όσα δεν επηρεάζουν τον κύριο συσχετισμό πολιτικών δυνάμεων (Ε.Δ.Α., σσ. 160-161· πρβλ. σ. 175).

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει, από την άλλη, η σημασία του παράγοντα της παιδείας και του τρόπου ζωής. «Για να ακολουθηθεί ο τρόπος ζωής που ταιριάζει στο κάθε πολίτευμα πρέπει να υπάρχει η αντίστοιχη μορφή παιδείας, που ποικίλλει ανάλογα με τους σκοπούς της κάθε πολιτείας». Από αυτήν την αριστοτελική τοποθέτηση προκύπτει η αλληλεξάρτηση ηθικής και πολιτικής, μια αλληλεξάρτηση γενικής εμβέλειας και πολλαπλώς επιβεβαιώσιμη στο αριστοτελικό έργο, όπως επίσης και η απόσταση του Σταγίριτη από τη μοντέρνα φιλελεύθερη άποψη, σύμφωνα με την οποία «υπάρχει μια περιοχή της ιδιωτικής ζωής, ανεξάρτητη από κοινωνικούς και πολιτικούς όρους και προσδιοριζόμενη από μια αποκλειστικά υποκειμενική αξιολογική επιλογή» (Ε.Δ.Α., σ. 162· πρβλ. σ. 164). Η αλληλεξάρτηση ηθικής και πολιτικής προβάλλει έκδηλα στην πράξη, λειτουργώντας τόσο προς όφελος την πολιτειακής σταθερότητας όσο και προς το συμφέρον της πόλεως εν γένει, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι μέσοι παίζουν έναν ισχυρό ρόλο στα πολιτικά πράγματα· οι μέσοι ορίζονται ως τέτοιοι κατ' αρχήν ως προς τη θέση τους στην κοινωνική διαστρωμάτωση, η οποία σε ένα δεύτερο επίπεδο καθιστά δυνατή την εκ μέρους τους υιοθέτηση μετριοπαθών επιλογών, σύμφωνα και με την ηθική αρχή της μεσότητας¹⁵. Πρόκειται για κοινωνική κατηγορία, η οποία πολιτικά λειτουργεί προς την κατεύθυνση της συνοχής τόσο του ισορροπημένου πολιτεύματος της πολιτείας, η οποία μάλιστα αποκαλείται και μέση πολιτεία, όσο και άλλων πολιτευμάτων, τα οποία χάριν της πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας πρέπει να τείνουν προς την «αστασίαστη» μέση πολιτεία (Ε.Δ.Α., σσ. 162-164)¹⁶.

Ο εξισορροπητικός ρόλος των μέσων, βέβαια, καθίσταται λογικός και αναγκαίος με δεδομένη την ύπαρξη ισχυρών αντιθέσεων μεταξύ των άλλων κοινωνικών και πολιτικών ομάδων ή κατηγοριών (μορίων της πόλεως· για τη χρήση του όρου «τάξεις» στην αρχαιότητα μάλλον θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί σύμφωνα με τον Μπαγιόνα). Στο πλαίσιο των εν λόγω αντιθέσεων κυρίαρχη θέση καταλαμβάνει το βαθύ ρήγμα μεταξύ ευπόρων και απόρων¹⁷. Οι πολιτικές αντιθέσεις και, γενικότερα, οι πραγματικές διαφορές και ανισότητες καταφάσκονται από τον Αριστοτέλη, προκειμένου να αναλυθούν· σ' αυτές ανήκουν και οι υποκειμενικές αντιλήψεις «των απόρων και των ευπόρων για την ισότητα και την ανισότητα» (Ε.Δ.Α., σ. 172), ιδίως στον βαθμό που συνδέονται καθοριστικά με την αιτιολογία των πολιτικών μεταβολών.

Στην έννοια της ισότητας αφιερώνει, ως γνωστόν, ο Αριστοτέλης συγκεκριμέ-

νες αναλύσεις (στο βιβλίο *Ε των Ηθικών Νικομαχείων* και στο 1ο κεφ. του βιβλίου *Ε των Πολιτικών*), εστιάζοντας πρωτίστως στη διάκριση μεταξύ της αριθμητικής και της κατ' αναλογία ή κατ' αξίαν ισότητας (στη δεύτερη τα αγαθά ή οι κοινωνικά αναγνωρισμένες θέσεις αποκτώνται σύμφωνα με την αξία, τα επιτεύγματα ή τον ειδικό κοινωνικό ρόλο των επιμέρους φορέων της πολιτικής κοινωνίας). Η ισότητα μαζί με την ελευθερία υπήρξαν, βέβαια, έννοιες-κλειδιά για το περιεχόμενο των δημοκρατικών ιδεών και θεσμών, ιδίως όμως η πρώτη κατέστη έννοια πολλαπλώς διαφιλονικούμενη, καθώς γύρω από τις διαφορετικές νοηματοδοτήσεις της (με την αριστοτελική ορολογία: επειδή μπορεί να λάβει διαφορετικές μορφές η του ίσου υπόληψις) στράφηκαν αντικρουόμενες διεκδικήσεις και πολιτικά προγράμματα (πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σσ. 171 κ.ε., 176 κ.ε.). Ο Αριστοτέλης διαβλέπει τη θεμελιώδη σύνδεση των διαμαχών περί την ισότητα αφενός με την έννοια της αξίας (εντοπίζοντας το γόνιμο και κρίσιμο πεδίο που διανοίγεται με αφετηρία τις εν λόγω έννοιες για την ανάλυση της οικονομίας) και αφετέρου με την έννοια του δικαίου¹⁸. τούτη, καθώς επίσης εκλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο από τις διάφορες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, καταλήγει να ασκεί «καθοριστική επίδραση στην έκρηξη των στάσεων (...). Στασιάζουν οι άποροι, όταν κρίνουν ότι τους παραχωρούνται λιγότερα δικαιώματα (...) από όσα δικαιούνται κατά τη γνώμη τους», ενώ ένα ορισμένο περί δικαίου αίσθημα κινητοποιεί και τους ευπόρους, όταν πιστεύουν ότι «δεν υπερέχουν όσο θα ήταν δίκαιο κατά τη γνώμη τους» (*Ε.Δ.Α.*, σ. 15)¹⁹.

Η έμπρακτη σημασία της του ίσου υπολήψεως (με γνώμονα τους συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους που μπορούν να ενεργοποιηθούν εκκινώντας απ' αυτήν) κατά τους πολυάριθμους αγώνες μεταξύ ευπόρων και απόρων επιτρέπει τη γενικής ισχύος διατύπωση ότι «τα αιτήματα και των δύο μερίδων φαίνεται να έχουν πιο πολύ πολιτικό και λιγότερο οικονομικό χαρακτήρα, εφόσον και οι εύποροι και οι άποροι αποβλέπουν σε μεγαλύτερη συμμετοχή στο “κύριον της πόλεως”» (*Ε.Δ.Α.*, σ. 17· πρβλ. σσ. 174-175 και υποσ. 3).

Ο Μπαγιόνας μελετά εκ του σύνεγγυς την αριστοτελική θεωρία περί πολιτικών μεταβολών, μεταδίδοντας στον αναγνώστη την αίσθηση ότι τούτη αποτελεί όρο εκ των ων ουκ άνευ για την κατανόηση της ιστορίας του αρχαίου ελληνικού κόσμου²⁰. Δεν υπάρχει άλλος θεωρητικός στην αρχαιότητα που θα συνδύαζε την πληρότητα με το βάθος της αριστοτελικής ανάλυσης (σ' αυτό το πλαίσιο τονίζεται χαρακτηριστικά ότι ο Αριστοτέλης ουσιαστικά κληροδότησε πρώιμες θεωρητικές συμβολές στην πολιτική επιστήμη, την κοινωνική ψυχολογία, την κοινωνιολογία και την πολιτική ανθρωπολογία – πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σσ. 16, 52, 165-166)²¹. Σε γενικές γραμμές, η αριστοτελική ανάλυση κρίνεται ως «πληρέστατη», κυρίως επειδή ο Σταγίριτης κατορθώνει να συλλάβει ολοκληρωμένα και συγκεκριμένα τη σχέση πολιτικής και οικονομίας (όχι μόνο με την αριστοτελική, αλλά και με τη νεωτερική σημασία του όρου). Δεν είναι μάλιστα άστοχο να υποστηριχθεί, σε συμφωνία

με τον G.E.M. de Sainte Croix (στο, κλασικό πλέον, βιβλίο του *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Λονδίνο, Duckworth, 1981) ότι ο Αριστοτέλης κατά κάποιον τρόπο προετοιμάζει τις αναλύσεις του Μαρξ για την πάλη των τάξεων, καθώς και εκεί βλέπουμε μια έμφαση στα οικονομικά αίτια, με την παράλληλη αναγνώριση πως «αυτά δεν αρκούν για να ανατραπεί ο οικονομικός και κοινωνικός σχηματισμός που επικρατεί» (Ε.Δ.Α., σ. 17). Η αναγνώριση της κορυφαίας σημασίας του αριστοτελικού επιτεύγματος δεν πρέπει βέβαια να μας απομακρύνει από την επισήμανση των όποιων αδυναμιών· όμως, από την άλλη, το ίδιο το μέγεθος του αριστοτελικού επιτεύγματος είναι εκείνο που θα συμβάλει ουσιαστικά και στην αξιολόγηση των όποιων αδυναμιών του.

Ο Αριστοτέλης αναδεικνύεται ως θεωρητικός που καθιστά δυνατή τη συγκεκριμένη μελέτη της ιστορίας του κόσμου των αρχαίων ελληνικών πόλεων, ενώ από την άλλη τα όποια όρια της ανάλυσής του μπορούν κατά τον Μπαγιόνα να εξηγηθούν επαρκώς σύμφωνα με το ότι ο ίδιος είχε μια σαφώς περιορισμένη αίσθηση της ιστορικότητας των πολιτικών φαινομένων. Ο Σταγίριτης «αναφέρεται στην ιστορία των καθ' έκαστον γεγονότων και πράξεων, όπως ο ίδιος την ορίζει στην *Ποιητική*» (Ε.Δ.Α., σ. 169· πρβλ. *Περί Ποιητικής*, 9, 1451 b 5-11), κάτι που συνεπάγεται ότι «ταυτίζοντας την ιστορία με την ιστορία των επιμέρους γεγονότων υπερτονίζει τον συμπτωματικό χαρακτήρα των επαναστατικών μεταβολών» και αδυνατεί να δει (επαρκώς, τουλάχιστον) τη σύνδεση των στάσεων όχι μόνο με φαινόμενα φθοράς και οπισθοδρόμησης, αλλά και με διαδικασίες προόδου.

Σ' αυτό το σημείο θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι αυτού του είδους η κριτική στην αριστοτελική ανάλυση των στάσεων εμφορείται από ιδέες πολύ μεταγενέστερες, πρωτίστως τις ιδέες του Διαφωτισμού, ενός άλλου μεγάλου ρεύματος της ιστορίας των ιδεών, στο οποίο ο Μπαγιόνας οφείλει ένα μεγάλο μέρος της παιδείας του και υπό το πρίσμα του οποίου κατά κύριο λόγο προσέλαβε και τη μαρξική θεωρία. Επιπλέον, όμως, ο Μπαγιόνας ασκεί και εμμενή κριτική στον Αριστοτέλη, τονίζοντας ότι «η θεωρία του Αριστοτέλη για τις επαναστατικές μεταβολές υποτάσσεται σε μια στατική αντίληψη για την πράξη», καθώς «η πράξη υπάρχει χάριν της “σχολής” και της θεωρίας, ο πόλεμος υπάρχει χάριν της ειρήνης (...), η τελειότητα συνδέεται πιο πολύ με την ακινησία παρά με την κίνηση». Τούτη η διάσταση της γενικότερης θεώρησης των πραγμάτων από τον Αριστοτέλη, η οποία ορθά καταδεικνύεται και καταμηνύεται ως βασικό στοιχείο του τρόπου «σκέψης των αρχαίων» (στον οποίο δεσπόζει η θέση περί κυκλικής μεταβολής των φαινομένων και των ιστορικών διεργασιών), μπορεί βέβαια να εξηγήσει από πρακτικά ιδεολογική άποψη τις αρετές των αριστοτελικών αναλύσεων, λαμβάνοντας ως αφετηρία την απόβλεψη του φιλοσόφου «να υποδείξει τον πιο κατάλληλο τρόπο, με τον οποίο θα ήταν δυνατόν να αποφευχθούν» οι στάσεις ως παθολογικά φαινόμενα (Ε.Δ.Α., σ. 170)²², δεν αναιρεί όμως στο ελάχιστο το γεγονός ότι ο

Αριστοτέλης παραμένει αναντικατάστατος συνομιλητής και συνοδοιπόρος τόσο για όποιον μελετά εξειδικευμένα την αρχαία ελληνική κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία (καθώς, βεβαίως, και την αρχαία ελληνική ιστορία), όσο και για όποιον ενδιαφέρεται για μια ευρύτερη συστηματική θεώρηση των πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών. Άλλωστε, το ότι τα αριστοτελικά κείμενα παραμένουν γόνιμα για τον στοχασμό πέρα από τις όποιες αδυναμίες τους και τις όποιες διαφωνίες του αναγνώστη-ερμηνευτή, επιβεβαιώνεται και από τα σημεία όπου ο Μπαγιόνας, δικαίως κατά τη γνώμη μας, εντοπίζει στα *Πολιτικά* σπέρματα της νεωτερικής έννοιας της προόδου στη σφαίρα των πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων, πέρα από τις όποιες ρητές γενικεύσεις και τις διακηρυγμένες προθέσεις του Σταγίριτη, όπως φερ' ειπείν εκεί όπου διαβάζουμε ότι μπορεί μεν οι νόμοι και οι θεσμοί να είναι περισσότερο ριζωμένοι στην παράδοση από όσο νομίζεται συνήθως, όμως οι άνθρωποι πάντα τους αλλάζουν, τους αλλάζουν και θα τους αλλάζουν χωρίς να προσκολλώνται στην παράδοση, ενεργώντας με κίνητρα την ικανοποίηση αναγκών, την «ευσχημοσύνη» και το «αγαθόν» (*Ε.Δ.Α.*, σσ. 67-68· πρβλ. *Πολιτικά*, Γ 8, 1268 b 39-1269 a 8 και Η 10, 1329 b 25-31)²³.

III

Ο τρόπος με τον οποίο ο Αύγουστος Μπαγιόνας, μέσω του αριστοτελικού έργου, προσεγγίζει τη μεταβλητότητα των πολιτικών φαινομένων στην ελληνική αρχαιότητα αντανακλάται και στη συγκεκριμένη ενασχόλησή του με το πρόβλημα της επιστημονικότητας της πολιτικής φιλοσοφίας. Το πρόβλημα αυτό στο αριστοτελικό έργο είναι κατ' ανάγκη συναρτημένο με τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του αντικείμενου της έρευνας και τις δυνατότητες διαφορετικών προσεγγίσεων σ' αυτό.

Ο Μπαγιόνας θεωρεί ότι το πρόβλημα της ακρίβειας και της σαφήνειας της γνώσης που μπορεί να επιτύχει η πρακτική φιλοσοφία είναι απαραίτητο να εξεταστεί τόσο υπό το πρίσμα των αντίστοιχων, κατά τεκμήριο γενικής εμβέλειας, αριστοτελικών αντιλήψεων στη σφαίρα της θεωρητικής φιλοσοφίας, όσο και με βάση τις όποιες καίριες επισημάνσεις σχετικά με την ιδιομορφία τής περὶ τὰ ἀνθρώπεια φιλοσοφίας (όρος που χρησιμοποιείται στο τέλος των *Ηθικών Νικομαχείων*, Κ 9, 1181 b 15). Επισημαίνεται ότι για τον Αριστοτέλη «η επιστημονική σκέψη βασίζεται σε αρχές, οι οποίες ποικίλλουν ανάλογα με τη συγκεκριμένη επιστήμη που εξετάζεται, αλλά εκλαμβάνονται ως πρώτες, δηλαδή θεμελιώδεις, από τη συγκεκριμένη επιστήμη που αποδέχεται την εγκυρότητά τους (π.χ. *Περί Ουρανού*, 306 a 12) και τις χρησιμοποιεί ως αφετηρία έρευνας» (*Ε.Δ.Α.*, σ. 36). Μια σημαντική συνέπεια τούτης της γενικής ισχύος φιλοσοφικής τοποθέτησης είναι ότι η ενασχόληση μιας επιστήμης με τα φαινόμενα της κίνησης αποτελεί παράγοντα ανασταλτικό για

την επίτευξη της μέγιστης δυνατής ακρίβειας, δηλαδή την οικοδόμηση επιστημονικής γνώσης σε λίγες, απλές και σαφείς αρχές (πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σσ. 39-40).

Μια έκπτωση στην ακρίβεια της επιδιωκόμενης επιστημονικής γνώσης είναι αναπόφευκτο να επέλθει και κατά την ενασχόληση με φαινόμενα που δεν μπορούν να εξηγηθούν επαρκώς με την προσφυγή σε ακλόνητες πρώτες αρχές ή όπου η διαμόρφωση τέτοιων αρχών, μέσω κυρίως της επαγωγής, είναι ανέφικτη²⁴. Η επιστημονικών απαιτήσεων φιλοσοφία είναι απαραίτητο να έχει επίγνωση της αδυναμίας της να λειτουργήσει με τον ίδιο τρόπο σε όλα τα πεδία και «μπορεί να απαιτήσει, μετερχόμενη έναν ξεκάθαρο ή όχι αποδεικτικό τρόπο σκέψης, την εφαρμογή ενός χαλαρού τρόπου σκέψης σε συγκεκριμένες έρευνες (π.χ. εφαρμοσμένη πολιτική). Ο χαλαρός τρόπος σκέψης εκφράζει μία απαίτηση που θεμελιώνεται στον ακριβή, αποδεικτικό τρόπο σκέψης» (*Ε.Δ.Α.*, σσ. 37-38).

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, ο φιλόσοφος είναι απαραίτητο να μετατρέψει την αδυναμία σε δύναμη μέσω της συνειδητοποίησής της, αναπτύσσοντας την ικανότητα διάκρισης των διαφόρων πεδίων θεωρητικής δραστηριότητας και προσδιορισμού της εκάστοτε εφικτής ακρίβειας. Αλλά και η ίδια η μέθοδος της έρευνας καθορίζεται από το γένος (το αντικείμενο, το περιεχόμενο) που εξετάζεται. Εάν το γένος της πολιτικής φιλοσοφίας είναι «όλα τα φαινόμενα που έχουν σχέση με την πόλη και το πολίτευμά της», τότε εύλογα προκύπτουν ως είδη (υποκατηγορίες): α. η άριστη πολιτεία, β. η πολιτεία που ταιριάζει σε ορισμένους κατοίκους (πολίτες), γ. η πολιτεία έξ ύποθέσεως, η οποία λαμβάνεται ως θεωρητική αφετηρία ανεξάρτητα από το αν είναι υπαρκτή ή όχι (πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σ. 53). Με δεδομένη, λοιπόν, τη διαφοροποίηση των ειδών θα μπορούσαν να προκύψουν και περαιτέρω διαφοροποιήσεις ως προς τη μέθοδο και την επιδιωκόμενη ακρίβεια της γνώσης.

Κάθε μελετητής της αριστοτελικής πρακτικής φιλοσοφίας, ως προς το εν λόγω θέμα τουλάχιστον, είναι υποχρεωμένος να τεθεί αντιμέτωπος με δύο χωρία, τα οποία μοιάζουν να υποδεικνύουν διαφορετικές θεωρητικές κατευθύνσεις και επιλογές του φιλοσόφου. Στο βιβλίο *Α των Ηθικών Νικομαχείων* (Α 3, 1094 b 14-27) διαβάζουμε ότι τα καλά, τα δίκαια και τα αγαθά ως έννοιες που απασχολούν την πολιτική φιλοσοφία χαρακτηρίζονται από διαφορές και μεταπτώσεις (διαφοράν καὶ πλάνην), σε σημείο ώστε να δημιουργούν την εντύπωση ότι ερείδονται σε συμβάσεις (νόμῳ) και όχι στη φύση. Συνεπώς, η πραγμάτευση αυτών των ζητημάτων πρέπει μεν να έχει ως στόχο την αλήθεια, αλλά να αρκείται στην εύρεση και παρουσίαση της αλήθειας σε αδρές γραμμές, εν είδει περιγράμματος (παχυλῶς καὶ τύπῳ) και με έμφαση σ' αυτά που συμβαίνουν στις πλειονότητες των περιπτώσεων (ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ), ενώ η αναγνώριση της διαφορετικότητας των γνωσιακών αξιώσεων στα επιμέρους πεδία είναι χαρακτηριστικό του πεπαιδευμένου ανθρώπου (πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σσ. 37, 43).

Στη συνέχεια του εν λόγω αποσπάσματος των *Ηθικών Νικομαχείων*, ο Αρι-

στοτέλης τονίζει ότι η έλλογη και διά λόγου πραγμάτευση (οί λόγοι) των ζητημάτων της πολιτικής έχει ως αφετηρία τις πράξεις του βίου και στρέφεται γύρω απ' αυτές (Α 3, 1095 a 3-4). Ο καθοριστικός ρόλος των πράξεων στη σφαίρα της γνώσης συναρτάται άμεσα με τον γενικότερο και απώτερο στόχο της πολιτικής, ο οποίος, όπως τονίζει ο φιλόσοφος, δεν είναι η γνώση, αλλά η πράξη, κάτι που διευκρινίζεται περαιτέρω στο βιβλίο Β: οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἡ ἀρετὴ σκεπτόμεθα, ἀλλ' ἵν' ἀγαθοὶ γενώμεθα (Β 2, 1103 b 27-28). Στο ίδιο κεφάλαιο επαναλαμβάνεται ότι ὁ περὶ τῶν πρακτῶν λόγος μπορεί να έχει μόνο τη μορφή της σκιαγράφησης ή του περιγράμματος, με δεδομένο ότι ὅσα σχετίζονται με τις πράξεις και τα συμφέροντα στερούνται σταθερότητας (οὐδὲν ἐστηκῶς ἔχει), ενώ επίσης η περιορισμένη ακρίβεια της πρακτικής φιλοσοφίας σχετίζεται και με το γεγονός ότι αυτή αναφέρεται ὄχι στο καθόλου αλλά στα καθ' ἑκάστα.

Στο βιβλίο Γ των *Πολιτικών*, από την άλλη, οι γνωσιακές αξιώσεις του μελετητή της πολιτικής φιλοσοφίας μοιάζουν να είναι υψηλότερες· ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι η επιδιωκόμενη γνώση, παρ' ὅλο που αναφέρεται σε επιμέρους περιπτώσεις²⁵, πρέπει να χαρακτηρίζεται τουλάχιστον από πληρότητα, ενώ φαίνεται επίσης να στοχεύει σε μια αποδέσμευση από (ενδεχομένως περιοριστικές) προτεραιότητες της πράξης και σε μια στροφή προς τη νηφάλια θεωρία: τῷ δὲ περὶ ἑκάστην μέθοδον φιλοσοφοῦντι καὶ μὴ μόνον ἀποβλέποντι πρὸς τὸ πράττειν οἰκειῶν ἐστὶ τὸ μὴ παρορᾶν μηδὲ τι καταλείπειν, ἀλλὰ δηλοῦν τὴν περὶ ἑκάστον ἀλήθειαν (*Πολιτικά*, Γ 5, 1279 b 12-15).

Ο Μπαγιόνας εντοπίζει σ' αυτό το χωρίο τη σφραγίδα των γνήσια αριστοτελικών γνωσιακών αξιώσεων στη σφαίρα της πολιτικής, τονίζοντας ότι «η πολιτική φιλοσοφία αναζητεί πιο πολύ την αληθινή γνώση των δραστηριοτήτων» που μελετά «και λιγότερο την επίτευξη άμεσων πρακτικών σκοπών», ὅπως επίσης και ὅτι την ενδιαφέρει η γνώση τῆς περὶ ἑκάστον ἀληθείας, χωρίς ὁμως να διστάζει να προβαίνει και σε γενικεύσεις (*Ε.Δ.Α.*, σ. 188· πρβλ. σ. 62)²⁶. Στη μελέτη της πόλεως, με δεδομένο ὅτι η πολιτεία (το πολίτευμα) είναι αυτή που παρέχει τη μορφολογική ποιότητα (το εἶδος), μπορεί να υπάρξει μια ορισμένη συστηματικότητα, ενώ «ο επιστημονικός χαρακτήρας της πολιτικής φιλοσοφίας δεν διαψεύδεται από την άποψη του Αριστοτέλη ὅτι τα “καλά” και τα “δίκαια” που εξετάζει η “πολιτική” παρουσιάζουν τόση ποικιλία, ὥστε οι προτάσεις που αναφέρονται σ' αυτά να αληθεύουν μόνο κατά προσέγγιση, σε γενικές γραμμές και συνήθως, ὄχι κατά λογική αναγκαιότητα». Κατά συνέπεια, σύμφωνα με την προκείμενη ερμηνεία, οι περιορισμένες γνωσιακές αξιώσεις της πολιτικής δεν αναφέρονται στη θεωρία των πολιτευμάτων, ὅπου η γνώση μπορεί να είναι αρκούντως συστηματική, αλλά μάλλον «στην εμπειρική γνώση που έχει ο πρακτικός πολιτικός για τις ηθικές αντιλήψεις των πολιτών, εφόσον βέβαια είναι “φρόνιμη”» (*Ε.Δ.Α.*, σ. 188· πρβλ. σ. 55)²⁷.

Είναι σαφές ὅτι ο Μπαγιόνας καταφάσκει και αναδεικνύει τις διαφορές των

προς μελέτη γενών και ειδών αυτού που ορίζει ο Αριστοτέλης ως ανθρώπινη πράξη, επιχειρώντας από την άλλη να διασώσει τις μέγιστες δυνατές γνωσιακές αξιώσεις που μπορεί κανείς να εξαγάγει από την αριστοτελική πρακτική φιλοσοφία. Τούτη η απόβλεψη υπηρετείται με συνέπεια και είναι έκδηλη και κατά την ανάληψη του γόνιμου πλην δύσκολου εγχειρήματος σύνδεσης της πρακτικής φιλοσοφίας με τη θεωρία των τεσσάρων αιτιών της θεωρητικής φιλοσοφίας, ένα εγχείρημα στο οποίο αναφερθήκαμε ακροθιγώς στο πλαίσιο του παρόντος²⁸, ενώ είναι αναγνωρίσιμη και κατά την αντίκρουση της αντίληψης ότι η αριστοτελική ηθική είναι «σχετικιστική» (Ε.Δ.Α., σ. 34).

Πρέπει, από την άλλη, να επισημανθεί ότι δεν είναι αρκούντως σαφές εάν η στρατηγική υπεράσπισης της επιστημονικότητας της πρακτικής φιλοσοφίας που υιοθετείται από τον Μπαγιόνα διασώζει την αυτοτέλεια της συγκρότησης των κατηγοριών της. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης στο παρατεθέν προγραμματικό-μεθοδολογικό απόσπασμα των *Ηθικών Νικομαχείων* αφήνει ανοιχτό το πεδίο στην ερμηνευτική θέση ότι η επιστημονικότητα της πρακτικής φιλοσοφίας αξιολογείται με κριτήρια που προέκυψαν «έξωθεν», ανεξάρτητα από την ιδιοτυπία του γένους της ανθρώπινης πράξης. Ο Μπαγιόνας από τη μεριά του επιχειρεί να δικαιολογήσει τις «εκπτώσεις» από τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια στο πεδίο της ηθικής και πρακτικής πολιτικής με το σκεπτικό ότι κάτι τέτοιο επιβάλλεται από την ιδιομορφία τού προς πραγμάτευση περιεχομένου, τονίζοντας ότι ο Αριστοτέλης σε ένα άλλο επιμέρους πεδίο της σφαίρας της πράξης καταφάσκει την επιστημονικότητα στον βαθμό που τονίζει και υποστηρίζει συγκεκριμένα τη δυνατότητα επαρκούς θεωρητικής σύλληψης των μεγάλης κλίμακας πολιτειακών μεταβολών. Κάτι τέτοιο συνεπάγεται την απόδοση στον Αριστοτέλη της θέσης ότι οι πολιτειακές μεταβολές διακρίνονται από καθολικότητα και αναγκαιότητα συγκρίσιμη με εκείνη των εννοιακών σχηματισμών της θεωρητικής φιλοσοφίας. Φαίνεται ότι ο Μπαγιόνας θα ήθελε να προφυλαχθεί από μια τέτοια συνέπεια της επιχειρηματολογίας του στο συγκεκριμένο θέμα (πρβλ. Ε.Δ.Α., σ. 37). Σημαντικό, επίσης, είναι το ότι δεν δέχεται πως στην αριστοτελική θεωρητική φιλοσοφία απουσιάζουν εντελώς οι αντιφάσεις και οι «εκπτώσεις» από την επιστημονικότητα, αφού, όπως επισημαίνει, σε ορισμένα σημεία της αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας παρατηρείται ένα εκ των πραγμάτων ξεπέραςμα αδυναμιών της θεωρητικής, εφόσον, για παράδειγμα, στην πολιτική ως μελέτη των αιτιών αναλογεί ένα γνησιότερο φιλοσοφικό καθεστώς σε σχέση με τη «θεολογία» του βιβλίου Λ των *Μετά τα Φυσικά*, στον βαθμό που εκεί η αιτιακή συνάφεια είναι κατά κάποιον τρόπο προβληματική (Ε.Δ.Α., σ. 150), ενώ υπέρ της επιστημονικότητας της πολιτικής φιλοσοφίας συνηγορεί το γεγονός ότι απ' αυτήν απουσιάζει εντελώς το στοιχείο του μύθου και της επίκλησης στο θείο (Ε.Δ.Α., σ. 56).

Μιλώντας για αυτοτέλεια της πρακτικής φιλοσοφίας, θα ήταν πάντως ανέφι-

κτο να προσδοκά κανείς ότι οι κατηγορίες της θα έπρεπε να είναι εντελώς διαφορετικές από εκείνες της θεωρητικής. Ο Μπαγιόνας ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα ίσως εστιάζει περισσότερο σε έννοιες κοινές και στα δύο πεδία, δεν του διαφεύγουν όμως και οι συγκροτησιακές έννοιες της πρακτικής φιλοσοφίας που δεν είναι αναγώγιμες στο εννοιακό πλέγμα της θεωρητικής, όπως η έννοια της ελευθερίας και τα αριστοτελικά προπλάσματά της, πρωτίστως η προαίρεσις και το εκούσιον (πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σσ. 126 κ.ε.). Με βάση και τη μεταγενέστερη εξέλιξη της ιστορίας των ιδεών, το πρόβλημα της αυτονομίας της πρακτικής φιλοσοφίας τίθεται περισσότερο με αφετηρία τη διαφορά, παρά την κοινότητα των εννοιών. Βεβαίως, ο Αριστοτέλης απέχει από ριζικές αντιμετωπίσεις του προβλήματος, όπως η καντιανή μεταφυσική της ελευθερίας ή η εγελιανή σύνδεση της ουσίας της ιστορικής εξέλιξης με τη συνείδηση της ελευθερίας. Η ακριβής διερεύνηση της απόστασής του από τέτοιου είδους εγχειρήματα ασφαλώς είναι νόμιμη, όχι κατά πρώτο λόγο προκειμένου να καταμηνυθεί ο Αριστοτέλης για μια ορισμένη «υστέρηση», αλλά μάλλον προκειμένου να φωτιστούν συγκεκριμένα τόσο η διαφορετικότητα των εποχών, όσο και η απόσταση του φιλοσόφου από νεωτερικές και σύγχρονες αντιλήψεις για τις καθ' έκαστον όψεις της ελευθερίας, στο πλαίσιο άλλωστε και της εν γένει προβληματικής που ανέπτυξε και εμπλούτισε με την εργασία του ο Αύγουστος-Κωνσταντίνος Μπαγιόνας.

Σημειώσεις

1. Σχετικά με την ενασχόληση του Μπαγιόνα με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, αλλά και για την όλη πορεία του έργου και του στοχασμού του πρβλ. Β.Α. Κύρκος, «Ως εν περιδείπνω. Για τον Αύγουστο-Κωνσταντίνο Μπαγιόνα (1931-2005)», *Φιλοσοφία και Παιδεία*, έτος 13ο, τεύχος 43 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2007), σσ. 6-9. Πέρα, όμως, από τις ειδικές μελέτες βρίσκουμε στα γραπτά του άφθονες περιστασιακές αναφορές στις φιλοσοφικές ιδέες και τις ιστορικές διεργασίες της αρχαίας κλασικής και ελληνιστικής εποχής.

2. Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Θ 11, 1161 b 4 και Α. Demandt, *Der Idealstaat. Die politischen Theorien der Antike*, Κολωνία-Βαϊμάρη-Βιέννη, Böhlau Verlag, 2000, σ. 120.

3. Ο κύριος ως φύσει άρχων χαρακτηρίζεται από την ικανότητα τού προορᾶν· πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Α 2, 1252 a 31-32.

4. *Ε.Δ.Α.*, σ. 83· πρβλ. *Πολιτικά*, Α 2, 1252 b 32-34.

5. Ο δούλος θεωρείται από τον Αριστοτέλη κατάλληλος για γεωργικές εργασίες, οι οποίες, όπως παρατηρεί ο Μπαγιόνας, μόνον εκ πρώτης όψεως υπάγονται στο πεδίο της ποιήσεως (της επαναληπτικά αναπαραγωγικής δραστηριότητας), ενώ στην ουσία υπάγονται στο πεδίο της πράξεως (σκοπός της οποίας είναι η ίδια η επιτυχής διεξαγωγή της και όχι η επιτυχημένη δημιουργία ενός εξωτερικού προς αυτήν αντικειμένου· πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σ. 84 και *Ηθικά Νικομάχεια*, Ζ 4, 1140 a 1 κ.ε.). Στη σφαίρα της πράξεως, από την άλλη, εμπίπτουν και οι δραστηριότητες του ελεύθερου πολίτη, οι οποίες αντιδιαστέλλονται σαφώς προς όσα πράττει ο δούλος στον «άσχολο» βίο του: πρόκειται για τις δραστηριότητες του «θεωρητικού» βίου (της επιστημονικής και φιλο-

σοφικής αναζήτησης) και των καθηκόντων του πολίτη. Νομίζουμε ότι ο Μπαγιόνας σ' αυτό το σημείο είναι ιδιαίτερα προσεκτικός, καθώς δεν ανάγει το «χάσμα» μεταξύ ελευθέρων και δούλων στο καταφανώς αντιθετικό ζεύγος ποιήσεως και πράξεως, καθώς η ποίησις (εφόσον δεν έχει τη, συνήθη για τη νεότερη εποχή, έννοια της ελεύθερης καλλιτεχνικής δημιουργίας) ταιριάζει μεν συχνά στον «άσχολο» βίο (προϋποθέτει την έλλειψη επαρκούς ελεύθερου χρόνου, δηλαδή την έλλειψη ενός βασικού χαρακτηριστικού της κατάστασης του πολίτη), πλην όμως προϋποθέτει επίσης και την ανάληψη ευθύνης για τον συντονισμό και την επιτυχία των κατάλληλων ενεργειών-κινήσεων, κάτι που βρίσκεται μακριά από τις δυνατότητες που μπορεί να αναπτύξει ο δούλος στο πλαίσιο του «εκτελεστικού» ρόλου του, ενώ αντίθετα συνάδει με την έννοια της τέχνης, το ευρύ περιεχόμενο της οποίας στην κλασική αρχαιότητα περιλαμβάνει κάθε τεχνική και τεχνολογική δεξιότητα (πρβλ. ενδεικτικά Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 311 b-312 b).

6. Ο Αριστοτέλης εκφράζει τον προβληματισμό του για τη διασύνδεση δουλείας και τεχνικής προόδου με έναν υποθετικό λόγο που δηλώνει το μη πραγματικό: εἰ γὰρ ἡδύνατο ἕκαστον τῶν ὀργάνων κελευσθὲν ἢ προαισθανόμενον ἀποτελεῖν τὸ ἑαυτοῦ ἔργον (...) οὐδὲν ἂν ἔδει οὔτε τοῖς ἀρχιτέκτοσι ὑπηρετῶν οὔτε τοῖς δεσπόταις δούλων (*Πολιτικά*, A 4, 1253 b 33-1254 a 1).

7. Ο Μπαγιόνας συντάσσεται με την άποψη που παλαιότερα (το 1962) εξέφρασε ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης στο βιβλίο του για τον Αριστοτέλη, ενώ μια ανάλογη ερμηνεία τού εν λόγω αριστοτελικού χωρίου διαφαίνεται και στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ (πρβλ. K. Marx, *Das Kapital*, 1ος τόμος, Βερολίνο, Dietz Verlag, 1998 [1947], σσ. 430-431).

8. Πρβλ. *Πολιτικά*, A 1, 1252 a 7-16· A 3, 1253 b 18-20· B 2, 1261 a 22 κ.ε.

9. Πρβλ. Πλάτων, *Πολιτικός*, 258 b κ.ε.

10. Πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σσ. 96-97.

11. Πρβλ. την ακόλουθη χαρακτηριστική διατύπωση: διὸ δεῖ ἡχθαί πως εὐθύς ἐκ νέων, ὥς ὁ Πλάτων φησίν, ὥστε χαίρειν καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ· ἡ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν (*Ηθικά Νικομάχεια*, B 3, 1104 b 11-13).

12. Για το ζήτημα της χρονολόγησης των δύο τελευταίων βιβλίων των *Πολιτικών* πρβλ. G. Iliopoulos, *Ganzes und Teile des Politischen bei Aristoteles*, Μαρβούργο, Tectum Verlag, 2004, σσ. 213-217.

13. Πρβλ. την εξής χαρακτηριστική διατύπωση του Αριστοτέλη: ὥστε δῆλον ὅτι καὶ πολιτεῖαν τῆς αὐτῆς ἐστὶν ἐπιστήμης τὴν ἀρίστην θεωρῆσαι τίς ἐστὶ καὶ ποία τις ἂν οὔσα μάλιστ' εἴη κατ' εὐχὴν μηδενὸς ἐμποδίζοντος τῶν ἐκτός, καὶ τίς τίσιν ἀρμόττουσα (*Πολιτικά*, Δ 1, 1288 b 21-24).

14. Μια χαρακτηριστική περίπτωση, κατά την οποία οι αγαθές προθέσεις των κυβερνώντων τρέπονται στο αντίθετό τους, απαντά στην «εσχάτη» ή «νεωστή» ή «τελευταία» δημοκρατία, όπου η ισχύς των νόμων αντικαθίσταται από την παντοδυναμία της εκκλησίας του δήμου (*Ε.Δ.Α.*, σσ. 173-174, 191-192) και επομένως επιβεβαιώνεται η θέση ότι «μέτρα κατ' επίφασιν δημοκρατικά καταστρέφουν τη δημοκρατία» (σ. 178).

15. «Οι μέσοι είναι όχι μόνον ίσοι, αλλά και ηθικά όμοιοι μεταξύ τους. Έχουν δηλαδή κοινά ηθικά χαρακτηριστικά» (*Ε.Δ.Α.*, σ. 176). Οι μέσοι, με άλλα λόγια, διακρίνονται από ηθική ωριμότητα, συνώνυμη με το ότι βρίσκονται πλησιέστερα από τις άλλες κοινωνικές ομάδες στην αρετή της φρονήσεως (πρβλ. σ. 189· χαρακτηριστική η ακόλουθη αριστοτελική διατύπωση: ἐπεὶ τοῖνυν ὁμολογεῖται τὸ μέτριον ἄριστον καὶ τὸ μέσον, φανερόν ὅτι καὶ τῶν εὐτυχημάτων ἡ κτῆσις ἡ μέση βελτίστη πάντων. ῥάστη γὰρ τῶ λόγῳ πειθαρχεῖν [*Πολιτικά*, Δ 11, 1295 b 4-6]).

16. Με βάση τις διαθέσιμες γνώσεις μας είναι αμφίβολο, πάντως, αν τα όποια δείγματα μέσης πολιτείας που υπήρξαν ιστορικά, π.χ. η πολιτεία του Σόλωνα και αργότερα του Θηραμένη στην Αθήνα, μπορούν όντως να χαρακτηριστούν ως «αστασίαστες» (πρβλ. *Ε.Δ.Α.*, σ. 176, υποσ. 4 και G. Iliopoulos, *Ganzes und Teile des Politischen bei Aristoteles*, σσ. 205-206).

17. Οι πλούσιοι και ο δήμος τίθενται από τον Αριστοτέλη ως τάναντία είναι δοκοῦντα μέρη τῆς πόλεως (*Πολιτικά*, E 4, 1304 a 38-b 1).

18. Ο Αριστοτέλης κατά τον Μπαγιόνα «θεμελιώνει την ισότητα στην ενιαία συνείδηση που

σχηματίζουν για το δίκαιο όλοι οι πολίτες κάτω από την επίδραση των νόμων και της παιδείας, των ηθών και της φιλοσοφίας. Απέναντι στην αριστοτελική αντίληψη περί ισότητας, ο Πλάτων (στον βαθμό που κρίνει απαραίτητη την ενσωμάτωση στοιχείων ισότητας στην ιδεώδη πολιτεία) ανάγει την ισότητα «σε μηχανιστικά μέτρα, όπως αυτά που αναφέρονται στην κοινοκτημοσύνη ή την κοινότητα των γυναικών για τους άρχοντες και τους φύλακες» (Ε.Δ.Α., σ. 183).

19. Οι περί ισότητας και δικαιοσύνης αντιλήψεις διαπλέκονται ενδεχομένως και με συγκινησιακές παρορμήσεις ή προσωπικά κίνητρα για εκδίκηση, χωρίς πάντως να μπορούν να θεωρούνται καθαρά ψυχολογικοί παράγοντες (πρβλ. Ε.Δ.Α., σσ. 181-185).

20. Δεν εκλείπει ούτε σήμερα η δυνατότητα βελτιώσεων της εικόνας μας για την αρχαία ελληνική ιστορία με βάση τα αριστοτελικά κείμενα. Οι αναλύσεις του Αριστοτέλη για τις πολιτικές συγκρούσεις στην αρχαία Ελλάδα καθιστούν αναγκαία, σύμφωνα με τον Μπαγιόνα, μια διόρθωση της αντίληψης που είχαν «παλαιότερα οι μαρξιστές», ότι δηλαδή κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα κυριαρχούσαν οι συγκρούσεις μεταξύ ελευθέρων και δούλων, ενώ το ορθό είναι ότι κυριαρχούσαν οι συγκρούσεις μεταξύ ευπόρων και απόρων (Ε.Δ.Α., σ. 15).

21. Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζεται ευρύτερα ως πρωτοπόρος της «αναλυτικά-εμπειρικά προσανατολισμένης πολιτικής επιστήμης», ενώ στον βαθμό που θεωρείται «ως ένας από τους θεμελιωτές των συστηματικών κοινωνικών επιστημών» θα μπορούσαμε να δούμε το έργο του υπό το πρίσμα ενός συνδυασμού του ρεαλιστικού και του κανονιστικού στοιχείου (πρβλ. F.R. Pfetsch, *Theoretiker der Politik. Von Platon bis Habermas*, Paderborn, Wilhelm Fink Verlag, 2003, σσ. 63, 81). Ειδική μνεία θα άξιζε σ' αυτό το πλαίσιο η πολιτική ανθρωπολογία, όπως εντοπίζεται στον στοχασμό του Αριστοτέλη: η κανονιστική διάστασή της δεσπόζει στο γενικό θεωρητικό μέρος του βιβλίου Α, ενώ στη θεωρία των πολιτευμάτων και των μεταβολών τους ξεχωρίζουν οι εμπειρικά συγκεκριμένες όψεις της· πρβλ. σχετικά τις μελέτες «Aristoteles' Politische Anthropologie» του Otfried Höffe και «Verfassungswandel (V 1-12)» του Hans-Joachim Gehrke, στο: O. Höffe (επιμ.), *Aristoteles. Politik*, Βερολίνο, Akademie Verlag, 2001, σσ. 21-35 και 137-150 αντίστοιχα.

22. Από την άλλη ο Μπαγιόνας παρατηρεί εύστοχα ότι, σύμφωνα με τον ίδιο τον Αριστοτέλη, οι στάσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν παθολογικά φαινόμενα, στον βαθμό που «με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συμβάλλουν στην αποκατάσταση της πολιτειακής και κοινωνικής ισορροπίας, όταν αυτή έχει διαταραχθεί» (Ε.Δ.Α., σ. 179).

23. Θα μπορούσε, πράγματι, να υποστηριχθεί ότι η απολογία της παντοδυναμίας της ιστορικής παράδοσης από τον Burke και την ιστορική σχολή του δικαίου τον δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα προετοιμάζεται κατά κάποιον τρόπο από τον Αριστοτέλη (Ε.Δ.Α., σ. 66), ωστόσο σε ένα ευρύτερο πλαίσιο η σκοπιά της αριστοτελικής θεώρησης αποδίδεται ορθότερα με την ακόλουθη διατύπωση: «Η αναφορά στον προοδευτικό χαρακτήρα της εξέλιξης των θεσμών και των πολιτειών δεν είναι ασυμβίβαστη με την έμφαση του Αριστοτέλη στην παντοδυναμία της παράδοσης» (Ε.Δ.Α., σ. 67· σχετικά με τις αρχαιοελληνικές αντιλήψεις που προκαταλαμβάνουν τη νεωτερική έννοια της προόδου πρβλ. τις μελέτες των: α. L. Edelstein, *The Idea of Progress in Classical Antiquity*, Βαλτιμόρη, Johns Hopkins Press, 1967, όπου παραπέμπει ο ίδιος ο Μπαγιόνας, β. E.R. Dodds, «The Ancient Concept of Progress», στο: *The Ancient Concept of Progress and other Essays on Greek Literature and Belief*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1998 [1973], σσ. 1-25). Σε κάθε περίπτωση η πρόοδος αυτή καθ' εαυτή είναι νοητή με αριστοτελικούς όρους, καθώς είναι ήδη ενσωματωμένη στη γενετική-τελεολογική θεώρηση του πολιτικού (Πολιτικά, Α 2), ενώ αξιοσημείωτη είναι και η συναφής έννοια της επιδόσεως στο πεδίο των τεχνών (και επιστημών – *Ηθικά Νικομάχεια*, Α 7, 1098 a 24-26 και Ε.Δ.Α., σ. 34· πρβλ. επίσης: G. Iliopoulos, *Ganzes und Teile des Politischen bei Aristoteles*, σσ. 223-225).

24. Η αδυναμία (συνεπούς) χρήσης της επαγωγής στη σφαίρα της ανθρώπινης πράξης σχετίζεται με το γεγονός ότι «η πολιτική θεωρία δεν φαίνεται να είναι προϊόν απλής εμπειρικής γενίκευσης», ενώ γενικότερα «στη γνωσιολογία του Αριστοτέλη η εμπειρία προϋποθέτει ήδη σημαντικό βαθμό αφαίρεσης» (Ε.Δ.Α., σ. 49· πρβλ. επίσης την επισήμανση της ιδιοτυπίας της αρι-

στοτελικής φιλοσοφίας από τον Χέγκελ στον «ολικό» χαρακτήρα της εμπειρίας [G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II, Werke*, επιμ. E. Moldenhauer - K.M. Michel, 19ος τόμος, Φρανκφούρτη του Μάιν 1986, σ. 172]).

25. Ο στόχος της αποφυγής της μερικότητας και της αποσπασματικότητας στη γνώση των πολιτικών φαίνεται επίσης και από την εξής φράση: ἐν ἀπάσαις ταῖς τέχναις καὶ ταῖς ἐπιστήμαις ταῖς μὴ κατὰ μόριον γιγνομέναις, ἀλλὰ περὶ γένος ἓν τι τελείαις οὖσαις, μιᾶς ἔστι θεωρῆσαι τὸ περὶ ἕκαστον γένος ἀρμόττον (Δ 1, 1288 b 10-12).

26. Εδώ ίσως χρειάζεται η διευκρίνιση ότι πράγματι ο Αριστοτέλης στο προκείμενο απόσπασμα, αλλά και γενικότερα στα *Πολιτικά*, αφίσταται από άμεσους πρακτικούς σκοπούς, όχι όμως και από τη θεώρηση της πράξης από μια καθολικότερη σκοπιά (πρβλ. P.L. Phillips Simpson, *A Philosophical Commentary on the Politics of Aristotle*, Chapel Hill-Λονδίνο, The University of North Carolina Press, 1998, σ. 157). Με αυτήν την έννοια είναι αμφίβολο αν υπάρχει σ' αυτό το απόσπασμα σύγκρουση με όσα διαλαμβάνονται στα *Ηθικά Νικομάχεια*: η εν λόγω κατεύθυνση των ενδιαφερόντων του Αριστοτέλη είναι αναγνωρίσιμη για παράδειγμα στο σημείο όπου αναφέρεται στις διαφορές των πολιτευμάτων εστιάζοντας στους γενικούς, ηθικής τάξης στόχους που πρέπει να έχουν οι νομοθέτες και όχι στην καθ' ἑκάστον ανάλυση της πρακτικής τους (πρβλ. *Ηθικά Νικομάχεια*, B 1, 1103 b 3-6 και Δ. Λυπουρλής, *Αριστοτελικά Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986, σσ. 141 κ.ε.).

27. Η σύνδεση της γνώσης που μπορεί να αποκομίσει η πολιτική με την αρετή της φρονήσεως παραπέμπει σε ένα ευρύτερο ερμηνευτικό πρόβλημα, διότι από τη μια η γνώση περί τις πράξεις αναφέρεται στο καθ' ἑκάστον, ενώ από την άλλη ο φρόνιμος εξ ορισμού υπερβαίνει τη μερικότητα, καθώς ορίζεται ως αυτός που μπορεί να σκέπτεται και να αποφασίζει περὶ τὰ αὐτῶν ἀγαθὰ καὶ συμφέροντα, οὐ κατὰ μέρος (...) ἀλλὰ ποῖα πρὸς τὸ εὖ ζῆν ὅλως (*Ηθικά Νικομάχεια*, Z 6, 1140 a 26-28).

28. Πρβλ. Ε.Δ.Α., σσ. 189 κ.ε.: η δυσκολία του εγχειρήματος ἐγκείται πρωτίστως στο ότι ο ίδιος ο Αριστοτέλης, εξ όσων δυνάμεθα να γνωρίζουμε, δεν επιδίωξε συστηματικά μια τέτοια σύνδεση.

Ελένη Αποστολοπούλου, Οϊωνός πουλί.